

Archetipusos pszichológiai reprezentáció az *Özvegy és leányában*

Tanulmányomban az *Özvegy és leányában* színre vitt pszichológiai folyamatokra fókuszálok: elsősorban az archetipikus beállítódás személyiségformáló aspektusaira, valamint az anya-lánya viszony lélektani reprezentációjára. Úgy vélem, mindkét tekintetben „nagyjából ellentmondásmentes pszichológiai történés rendszerébe” lehet foglalni „a mű életterében lejátszódó eseményeket”.¹ Egy korábbi *Özvegy*-interpretációmban már felvettem ezt az értelmezési lehetőséget,² most két lényeges okból térek vissza hozzá.

Egyfelől érdemes megvizsgálni, hogy a Kemény-regények olyannyira dicsért lélektani teljesítménye mennyiben állja meg a helyét egy célirányos, szorosán a pszichológiai reprezentációra ügyelő olvasásban. Másfelől – s ez sokkal nyomósabb érv – úgy gondolom, hogy az archetipus uralta személyiségkonstelláció, s még inkább az erősen deformált anya-lánya viszony irodalmi színrevitele sokkal párbeszédképesebb a mai olvasó számára, mint volt a saját korában. Ekkor még előtte vagyunk azoknak az antropológiai, metapszichológiai felfogásoknak, melyek – a korábbi évszázadoknál jóval erőteljesebben – a belső lelki folyamatokra történő reflexió felé terelték a közgondolkodást, vagy éppen a szülő-gyermek kapcsolat eldöntő szerepét nyomatékosították a személyiség formálódásában. Az anyaság intézményének társadalmi meghatározása is jelentősen módosult az elmúlt évszázadokban. Elisabeth Badinter szerint „az anyai szeretet nem magától értetődő dolog”, az „anyai ösztön csupán mítosz”,³ ezért az anyai érzések megléte vagy hiánya egyes embertől és történeti kontextustól függő, történetileg is jelentősen változó jelenség. A szerző – elsősorban francia társadalomtörténeti kutatásokra támaszkodva – a 17. és 20. század között vizsgálja az anyaság intézményének változását, s szerinte a 17–18. század anyai közömbösséggel jellemezhető időszakát követően a 19. században már biológiai alapadottságként értelmezték az anyaságot, és komoly társadalmi elvárásokat fogalmaztak meg vele szemben, hogy aztán a 20. századtól deviánsnak és természet ellen valónak érezzük az anyai gondoskodás elutasítását.

Izgalmas párbeszédbe léptethető Badinter koncepciójával az *Özvegy és leánya*, hiszen egy 17. századi történelmi szituációt kelt életre, a 19. század távlatából, hogy aztán 21. századi olvasóként, immár a saját előfeltevéseinkkel forduljunk a regényben színre

¹ MÉREI Ferenc, *Azonosítás és szerepcseré az Arabs Szürkében: Implikált pszichológiai mechanizmusok az irodalmi műben* = M. F., „...vett a füvektől édes illatot”: *Művészetpszichológia*, Bp., Múzsák, 1986, 82.

² BÉNYEI Péter, „Ki fejté meg a gondviselés talányait?": *Drámaiság és történelmi regény (Kemény Zsigmond: Özvegy és leánya)* = B. P., *A történelem és a tragikum vonzásában: A történelmi regény műfaji változatai és a tragikum kérdései Kemény Zsigmond írásművészetében*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, 288–294.

³ Elisabeth BADINTER, *A szerető anya: Az anyai érzés története a 17–20. században*, ford. SZEKERES András, Debrecen, Csokonai, 1999, 309.

vitt történésekhez, illetve azok lélektani implikációihoz. A történelmi regény műfajának mindenestre nagy erénye az idősíkok közötti oszcilláció: a Kemény-regény is úgy hív elő érvényes megállapításokat a 19. századi vagy a 20–21. századi társadalmi-lélektani jelenségekről, hogy közben nem sérti a teremtett világ történetiségének sajátosságait.

Írásomban nem térek ki társadalomtörténeti kontextusokra, kizárólag a lélektani folyamatok regénybeli reprezentációjára fókuszálok, az anya-lánya viszony színre vitt aspektusaira helyezve a hangsúlyt. A teremtett történések egyik mellékszáláról van szó, ám a regény címe kétségtelenül egy férjét veszített nő és lánygyermekének kapcsolatára irányítja a figyelmet, már a befogadás legelső mozzanatában. A szülő-gyermek viszony azonban – mint azt a cím is sugallja – mindig hármass kapcsolatszerben bontakozik ki, még akkor is, ha az egyik szülő tartósan hiányzik a nevelési folyamatból. A cím hiányában viszi színre az apafigurát, ám ez a hiány eldöntő fontosságú lesz ebben az anya-lánya kapcsolatban is: nem véletlen, hogy a regény epilógusa a férj-feleség viszony leírására, illetve a kapcsolat „játszma-jellegére” összpontosít a cselekmény előtörténetének felvázolásában.

Házastársi játszma és archetípusos megszállottság

A nyitányban egy példaértékű rossz házasság mindennapjainak a dinamikáját bontják ki a narrátor – meglehetősen ironikus – elbeszélő gesztusai. „A boldog családok mind hasonlóak egymáshoz, minden boldogtalan család a maga módján az”⁴ – olvassuk Tolsztoj *Anna Kareninájának* a nyitómondatában, ám a Kemény-regény felütése mint ha éppen ellentétes jelenséget sugallna: a családi, párkapcsolati boldogtalanság nagyon is hasonló mintázatokon alapszik. A Tarnóczi-házaspár történetének nincs komolyabb előélete a regényben, így nem tudjuk, mi vezetett a viszonyuk megromlásához: az egy kaptafára járó vitaszituációk, a rögzült szerepek bejáratott nyelvi és viselkedései viszont modellszerű képét adják egy alapjaiban félresiklott párkapcsolat érzelmi-mentális történéseinek. Az *Özvegy és leánya* nyitólapjai Eric Berne – majd egy évszázaddal később született – játszma-konceptióját előlegezik meg, mely szerint, bár a házasság az emberi mentális igények kielégülésének a legtermészetesebb intézménye, az esetek többségében mégis kizsákmányoló jelleget ölt: hatalmi motivációk, egyéni pszichés problémák levezetődésének a terepe lesz, programszerűn ismétlődő vitákkal, a végtelenségig ismételt mondatokkal és reakciókkal.⁵

Ez még akkor történt, midőn Tarnóczi Sebestyén úr botrányos magaviseletével naponként egy-egy éles szeget vert neje koporsójába. Hasztalan rimánkodott Rebekka, hasztalan kérte összekulcsolt kézzel, hogy ne verjen már több szeget!

⁴ Lev TOLSZTOJ, *Anna Karenina*, ford. NÉMETH László, Bp., Európa, 1974, I, 5.

⁵ Vö. Eric BERNE, *Emberi játszmák*, ford. HANKISS Ágnes, Bp., Háttér, 1995, főként: 61–83, 116–139.

Sebestyén kőszívű maradt, s a szegek naponként szaporodtak azon a képzelmi koporsón, mely a bú és iszony miatt szüntelenül halálra való Rebekka szeme előtt hevert – valahol a levegőben⁶

– foglalja össze a narrátor harsány iróniával a házastársi játszma ismétlődő nyelvi gesztusait, a bevésődött szerepeket, a megszokottá váló reakciókat. Tarnócziné bigott vallásosságának védőbástyájából indít agresszív verbális rohamokat Sebestyén szent házasságot sértő tettei ellen, míg a férj – mondjuk így – védekező magatartása sem dicsőségesebb ebben a vég nélküli csatározásban. Kerüli a konfliktust, tétlenül hallgatja felesége kirohanásait, hogy annál aktívabban vegyen részt – a nők, s így Tarnócziné elől is javarészt elzárt – társasági élet színterein: fegyvergyakorlatokon, bálokon, közgyűléseken, vagy jobb híján a szentléleki katolikus plébánossal folytatott filkózáson. A testi-lelki elhidegülés forrongó indulatokban jelentkezik, elsősorban a feleség pszichéjében.

A regényben nincs szó a gyermeknevelésről, s így a házastársi játszma Sárára gyakorolt hatásáról (ahogy arról sem, miért csak egyetlen lánygyermekük van). Ugyanakkor a párkapcsolati dinamika következetes pszichológiai reprezentációja nem hagy kétséget afelől, hogy ez a viszony határozza meg az anya-lánya kapcsolatot, s annak legdőntőbb elemét, az anya lelki beállítódását. Tarnócziné verbális megnyilatkozásai, viselkedésének ismétlődő elemei ugyanis egy archetipusos lelki megszállottság tüneteit mutatják. Ennek legnyilvánvalóbb nyomára még a nyitó fejezetben fény derül: halála után Sebestyén valamennyi kínzó tulajdonsága egy tökéletes férj ideálképébe íródik át az özvegy tudatában, akit következetesen „az én Istenben boldogult, kedves drága férjem”-ként (7.) emleget, s innentől kezdve a néhai végakarátának szenteli életét. S ez szemmel láthatóan nem teljesen rendjén való dolog. Főleg azon szöveghelyek tükrében, melyek azt sugallják, hogy Tarnócziné mindezt komolyan gondolja, és semmilyen elmentmondást nem fedez föl a kötelességeit elmulasztó, koporsószegező férj és az általa idealizált teremtmény között. Példaként lássuk az özvegy egyik idézett monológját:

Mennyit tanulhatna Sára, az én hígeszű leányom, a derék szebeni káplánnak – kinek az Isten aranyozza meg száját még jobban – velős prédikációjából! Bizony, hasznos iskola volna számára ez az út, melyre az úr Jézus Krisztus segítségével most indulok. Hátha levetkeznék rossz szokásait a szebeni nagy templom küszöbén, hátha az isteni tisztelet végével *lelki ábrázatjának legalább egy vonása hasonlónak válnék az ő boldogult atyjéhez!* (39. – kiemelés tőlem)

A lányát ostorozó és férjét felmagasztaló gondolatfutam jól mutatja az archetipusos megszállottság legfőbb tünetét: saját látásmódja alapján rajzolja át a valóságot, és más alkalommal sem érzi a feszültséget a keresztyén morálra hivatkozó tettei, s azok való-

⁶ KEMÉNY Zsigmond, *Özvegy és leánya* [1857], Bp., Európa, 1997, 5. (A további regényidézetek oldalszámait a főszövegben, zárójelben közlöm. – B. P.)

di mibenléte között.⁷ Ez nyilatkozik meg a társadalmi státusával, vallási hitével aligha összeegyeztethető uzsoráskodásban, féktelen őrjöngéseiben, a Bibliát és törvénykönyveket gépiesen citáló beszédgesztusaiban,⁸ állandóan feszült, aggodalmaskodó és/vagy követelődző magatartásában.⁹

„Közülünk mindenki valamely ponton hasonlóan viselkedik, mint a paranoid, egy számára elviselhetetlen felét a világnak vágyképzettel korrigálja és ezt a tévhitet bevezeti a realitásba”¹⁰ – írja e beállítódás antropológiai alapjairól Sigmund Freud, míg Wolfgang Kayser szerint a regény műfaja éppen ennek felmutatásában kap egyedi esztétikai funkciót: „A világ ismerete: ez sokrétűségbe való belátást jelent, mindenekelőtt azt a képességet jelenti, mellyel az emberi magatartásban meg tudunk különböztetni látszatot és valót. E regény [Wieland: *Abenteuer des Don Sylvio von Rosalva*] szereplői mind nagyon készségesek abban, hogy valamivel ámítsák magukat, a valóságot illúzióikkal, hiúságukkal vagy ostobaságukkal felismerhetetlenné tegyék. [...] Egy ember beszédében és viselkedésében többé már nem számára tudatos lelkülete nyilvánul meg végső rétegeként, hanem kivált egyfajta felszín mutatkozik csupán. Mélyebbre kell tehát hatolni, és a lelki természet többnyire tudattalan hatalmait és azok működésének törvényeit kell megragadni.”¹¹ A tudattalan lelki akarás személyiségformáló tendenciái rajzolódnak ki Tarnóczinéban is, méghozzá az archetípusos megszállottság egy lehetséges formájában.

Az archetípusok a lelki tevékenység meghatározó elemei a jungi antropológiában: a kollektív tudattalanban gyökerező „ösztönös viselkedés alapmintázatai”¹² az embe-

⁷ Az özvegy énképe és világrézkélese közötti hasadást domborítja ki az a – már-már szarkasztikus – narrátori leírás, ahol az elbeszélő a főhős nő nézőpontjába helyezkedve utal Tarnócziné testi jellemzőinek és aszketikus magatartáseszményének kirívó ellentmondásosságára: „Rebekka telenként legföllebb csak tavaszig, nyáron csak őszig remélt még élni. Csodálkozott, hogy haja nem őszül meg idő előtt, hogy szemei nem esnek be, hogy orcái még mindig pirosak, hogy termete nem fogy, hogy köntösei nem bűvülnek, hogy keze gömbölyű, hogy telt karjáról nem hull le a hús, hogy lábai bírják, és étvágya nem tűnedez. Az évek egymást válták föl, s íme, a sok fohász tudójét még épebbé, a sok panasz hangját még csengőbbé tevő. Szerencsétlenség közt még csak egy szerencsehajra sem tehetett szert, s már éppen negyvenkilencedik születésnapja közelge, midőn meglepetve tapasztalá, miként férje a koporsószegekből és az életből hirtelen kifogyott.” (7.)

⁸ Vö. GÖNCZY Monika, *Az Özvegy és leánya szövegvilágai = Értékek kontextusa és kontextusok értéke 19. századi irodalmunkban*, szerk. IMRE László, GÖNCZY Monika, *Studia Litteraria*, Debrecen, 2000, 100–112.

⁹ A Tarnóczinéban lappangó feszültséget, az indulati megszállottság állapotát jól példázza az a szöveg hely, idézett monológ, amikor az özvegy egy pillanatra elbizonytalanodik bosszúja vallási legitimációjában: „De íme, idegen szózat rezzent meg keblében, a lelkiismeretnek, e tetszhalottnak, eddig néma ajkairól: – Írva van a szentkönyv lapjain, hangzék: »Miért mondjak gonoszt annak, akinek nem mondtam gonoszt az Úr, és miért átkoznám azt, kit az Úr nem átkozott« ... Borzasztó, borzasztó! ... De meg fogja őket átkozni az Úr; rájuk nehezedik keze! Hisz rajtok van, őket nyomja feldúlt családi életem bűnsúlya! *Ha nem szenvednének végtelen kínt, miért imádkoztam, s miért szenvedtem én, ha gyűlölni csak erőltlenül szabad?*” (355. – kiemelés tőlem.)

¹⁰ Sigmund FREUD, *Rossz közérzet a kultúrában*, ford. LINCZÉNYI Adorján = S. F., *Esszék*, Bp., Gondolat, 1982, 345.

¹¹ Wolfgang KAYSER, *A modern regény keletkezése és válsága*, ford. V. HORVÁTH Károly = *Narratívák 2.: Történet és fikció*, szerk. THOMKA Beáta, Bp., Kijárát, 1998, 181.

¹² Carl G. JUNG, *A kollektív tudattalan fogalma*, ford. TURÓCZI Attila = C. G. J., *Az archetípusok és a kollektív tudattalan*, Bp., Scolar, 2011, 52.

riség évezredes, „állandóan megismétlődő tapasztalatainak a lecsapódásai”.¹³ Potenciális formaként minden ember pszichéjében jelen vannak, s bármikor aktivizálódhatnak, döntően befolyásolva az egyén jellemét, habitusát, gondolkodását és cselekedeteit. „Az archetípus dinamikus tevékenysége túlmegy a tudattalan ösztönökön, és tudattalan akaratként fejt ki hatását, amely meghatározó módon befolyásolja a hangulatot, a hajlamokat, a személyiség tendenciáit és végül a felfogását, a szándékait, az érdeklődésének tárgyait, a tudatosságát, valamint az elme konkrét irányulását.”¹⁴ Általában notóriusan ismétlődő cselekedeteket, megszállottságot eredményez, melyek numinózus erővel hatnak az egyénre.¹⁵

A Tarnóczinében aktivizálódó archetípust Shinoda Bolen munkájának segítségével vázolom fel. A szerző Jung egyik felismeréséből indul ki, mely szerint a mitikus történetek az archetípusos lelki tevékenységek egy-egy változatát viszik színre a mítoszi hősök jellemeiben, cselekedeteiben. Bolen lényegében a görög mitológia istennőinek a történeteit olvassa rá orvosi praxisának a megtapasztalásaira, s úgy véli, hogy egyes női pszichés beállítódások képletszerűen leírhatók a mítoszi előképek jelenségeivel. Tarnócziné jellemrajza a Héra-féle archetípus-narratívával mutat szembetűnő átfedéseket. „Ez az archetípus mindenekelőtt a nő házasság utáni vágyát testesíti meg”¹⁶ – írja Bolen, a sikeres frigy után pedig a nagyra becsült és ideálként kezelt férjét állítja élete középpontjába, hogy aztán ez az elköteleződés határozza meg viselkedését, társadalmi jelenlétét, önértékelését, gyermekéhez fűződő viszonyát. Ha egy nő esetében a lelki impulzusok nagy része ebből az archetípusból érkezik, akkor a házasság ideális egyensúlyának megbomlása súlyos következményekkel jár: a sértettség és a bosszúvágy érzelmi-gondolati beállítódása állandósulhat, amely „az ítélező, kritikus magatartástól a nyíltan ártó tetekig igen változatos módokon nyilvánul meg”¹⁷

Ebben a konstellációban logikus értelmet nyer Tarnócziné koporsószegecs játszmája és a férj élettörténetének irracionális átírása is, hiszen az ilyen nő „egy idealizált férj képét vetíti az urára, s ha ez nem illik rá egészen, kritizálni kezdi és dühös lesz rá. Az ilyen asszony – mint Homérosz mondja Héráról – »házsártossá« válik és örökösen azért

¹³ Carl G. JUNG, *Bevezetés a tudattalan pszichológiájába*, ford. NAGY Péter, Bp., Európa, 1993, 130. Vö. Carl G. JUNG, *Az analitikus pszichológia és a költői műalkotás kapcsolatáról*, ford. SZALAI István = C. G. J., *A szellem jelensége a művészetben és a tudományban*, Bp., Scolar, 2003, 72–79.

¹⁴ Erich NEUMANN, *A Nagy Anya: A Magna Mater archetípusa a jungi pszichológiában*, ford. TURÓCZI Attila, Bp., Ursus Libris, 2001, 22.

¹⁵ „Az archetípus erős, szuggesztív hatást gyakorol. Megbűvöli és hipnotikusan lenyűgözi a tudatot.” Carl G. JUNG, *Aión: Adalékok a mély-én jelképiségéhez*, ford. VIOLA József, Bp., Akadémiai, 1993, 22. – „Az archetípusok, úgy látszik, nemcsak állandóan megismétlődő tipikus tapasztalatok bevéődései, hanem a tapasztalat szerint olyan erők vagy tendenciák is, amelyek ugyanilyen tapasztalatok megismétlésére irányulnak. Ha ugyanis egy archetípus az álomban, a fantáziában vagy az életben feltűnik, sajátos »befolyást« vagy olyan erőt hoz magával, amely numinózan, azaz megbűvölően vagy cselekvésre ingerlően hat” JUNG, *Bevezetés, i. m.*, 131.

¹⁶ Shinoda BOLEN, *Bennünk élő istennők*, ford. KARCZAG Judit, Debrecen, Studium, 1997, 138.

¹⁷ *Uo.*, 155.

nyaggatja az emberét, hogy váljon már olyanná, amilyennek látni szeretné”.¹⁸ Tarnóczi-né esetében a férj utólagos idealizálása fenntartja a kötődést, valamelyest kompenzálja az özvegy sérelmeit, de valójában a tárgyat kereső és szűnni nem akaró bosszúvágy egyik tudattalan kielégülése lesz csupán. Innen ered a hajlama a valóság teljes átrajzolására, s ezért erősödik fel a mámoros halleluja a Mikesek bukásakor. Ám miközben bűnbakká átkozza a Mikeseket, finom nyelvi elszólásaiban feltűnik a fájdalom elevevége és a bosszú valódi tárgya: az érzelmeiben hűtlen férj alakja.

Megbosszulom azokat, kik Sebestyén szívét tőlem és az Istentől el akarták vonni. Érettök szokott ő el a háztól, példájokon tanulta a világi hivalkodást, *velők együtt nevetett ki engemet*, csengő poharak közt, ... *s engemet nevetett ki!* ... S még sem hajtod eléggé a lovakat? Rajta, rajta! ... Ők szoktattak féltékenységre, s óráig kellett egykedvűleg ülnöm kacér nők közt, kik táncoltak, kendőztek, élceket mondottak, és szemtelen danákat éneklének hárfá és citera mellett. *Emlékszem, emlékszem mindenre!* (209. – kiemelés tőlem.)

A sérelem viszont nem orvosolható, ezért hat numinózusan, s a bosszúvágy – állandó kielégülést keresve – ezért helyeződik át a legkézenfekvőbb alakra, a lányára. Jól mutatja ezt a folyamatot a nyelvi formula automatikus áthelyeződése („Leányom, leányom! Te naponként egy-egy szeget versz koporsómba, mert semmiben sem hasonlítasz atyádhoz.” – 9.), valamint a folytonos korholásban, átkozódásban, a lány testi és lelki adottságainak szapulásában megmutatkozó verbális agresszió özöne, mely folytonosan áramlik Sárára. A házastársi játszmához, vagy az archetipusos megszállottság reprezentációjához hasonlóan mintaszerű a deformált anya-lánya kapcsolat színrevitele is a regényben, s talán mindhárom közül ez a jelenség kaphat legaktuálisabb nyomatékot a mai befogadásban.

A Médea-komplexus

A „hígeszű” leány verbális ostromlásában két tudattalan szándék körvonalazódik: egyfelől az önértékelés támadásában, a szabad akarat korlátozásában, az apai kötődés megkérdőjelezésében lánya személyiségét, önálló életét lehetetleníti el, másfelől viszont a fájdalom és a bűntéher áthelyezése, a felelősség teljes elhárítása is megfigyelhető az agresszív, valóságot negligáló beszédaktusokban. Három, hosszabb szövegidezetet citálok a regényből, melyek jól példázzák, milyen mantraszerű áradatban tartja a lányt az örökös anyai korholás, amelynek állításai a legtöbb esetben köszönő viszonyban sincsenek a tényszerű történésekkel, pusztán a bosszúszomjas lélek külön világának a szüleményei. A cselekmény előtörténetét kibontó nyitó fejezetben kapunk egy hosszas ízelítőt a verbális agresszió hétköznapi megnyilvánulásáról:

¹⁸ *Uo.*, 153.

Leányom, leányom! Te naponként egy-egy szeget versz koporsómba, mert semmiben sem hasonlítasz atyádhoz. Mennybeli Jézusom! Miért ütött ő el atyjától? Szent Isten! Mivel érdemeltem, hogy meglátogass? Ó, Sára, Sára, te engemet sírba taszítasz! *Kezed ősz fürteimmél fogva vonszol a halál elébe.* Én kedves Krisztusom, keresztfán szenvedő Jézusom! Önts giliádi balzsamot szívembe, mert Sára hegyes törrel szurdalja, s igen vérzik. Pedig emlőmön tápláltam őt... *Ó, bárcsak egy picit hasonlítana apjához!* [...] Sára! Tudd meg, miért rőfögnek a sertések az ólban! Csupa vesződés az özvegyek élete! [...] Ó, Sára, Sára! Te szemfödőletem szövöd, s koporsószegekkel van teli mind a két markod. Mit mondana apád, ha látna?... *De ő látja és megtagad.* Szegény jó Sebestyén!... Na! A sertések ismét rőfögnek! Sára! Te mégsem néztél utánok. Hüh! Nagy keresztet hordozok vállamon, nehéz keresztet! Mellem eltikkadt a keresztvitel miatt. Emeld le rólam, Jézusom! (9–10. – kiemelés tőlem.)

A Mikesek bukása után már jóval kiélezettebb helyzetben aktivizálódnak ezek a tudatlan bosszúszólamok. Tarnócziné vélt elégtételének kibontakozásába, a Mikes család egzisztenciális ellehetetlenítésének a folyamatába Sára is belesodródik, hiszen egyrészt neki kell kimondani a végső szót a fejedelem és udvara előtt a lányrablás körülményeiről, másrészt pedig erős érzelmi szálak fűzik Mikes Jánoshoz, miközben éppen egy – a történések által kikényszerített – házasságkötésre készül. Így minden eddiginél kiszolgáltatottabb helyzetben, érzelmileg és lelkileg erősen instabil állapotban érik el a verbális anyai indulatok folytatódó agresszív aktusai, melyekben már a bűntéher áthelyezése kerül a fókuszpontra:

Tarnócziné állandó nyugalommal folytatá: – Takarékos voltam, most vesztegetővé leszek. Akarom, hogy fényes esküvő legyen, s hogy úgy nézz ki, mint egy királyné. – *Megőrülök* – sóhajtá halkan Sára. – Irigyeljenek, kik rágalmazni mertek. Pukkanjanak meg mérgökben a pápisták. Sirassák a sok földet, rétet, kaszálót, erdőt, malmot, mely igaz kálvinista kézre került, hehe! – *Szent ég, mily kínok!* – rebegette a szerencsétlen leány. – Akarom – folytatá az anya –, hogy mondja a vén Jébuzeus: *koldusmankót adott kezembe Tarnóczi Sára*; s mondja Kornis Ágnes: *megvakultak a könnyektől szemeim Tarnóczi Sára miatt!* A szerencsétlen lány alig hallá már e szavakat; szédülten borult Judit karjai közé. Csak az anya távozása vetett véget a kínos jelenetnek.” (248. – kiemelés tőlem.)

Ez utóbbi passzus jól mutatja, hogy az özvegy szinte magában beszél, tudomást sem vesz a lánya jelenlétéről, miközben narcisztikus dühvel rohamozza Sára pszichéjét. A „gyilkos” gesztusra, a bosszú paradox beteljesítésre az események zárópontján kerül sor:

A Mikesek fejére ítélet hozatott. Te három okból vagy szerencsés. A mi éltünkre tudniillik először tiszteltek meg benned egy nőt királyi adománnyal; aztán sok,

sok vagyon birtokához jutottál; s végre, nem férjed vagy rokonaid érdeme ez, de kizárólag a magadé. *Mert, leányom, az istentelen családot te tevéd semmivé.* (372. – kiemelés tőlem.)

A szónoklat után Sára öngyilkos lesz, Tarnócziné pedig eléri tudattalan akarásának végcélját: lánya halálában bosszút áll a férjén, még ha ehhez más emberi cselekedetek közremunkálására is szükség volt.¹⁹ Ez utóbbi aspektus is jelzi viszont, hogy pusztán pszichológiai determinációból nem feltétlenül kellene így zárulnia az eseményeknek.

Feltűnő ugyanis, hogy a „mérgező” anya-lánya viszonyból látszólag hiányzik egy fontos mozaikkocka: Sára jelleme, alapkaraktere ugyanis még véletlenül sem mutatja az érzelmileg kizsákmányoló anya okozta lelki sérüléseket. A lányrablás és a fejedelmi döntés előtt egy engedelmes, érzékeny lelkületű, de árnyaltan gondolkodó, az élethelyzeteket jól megítélő, határozott nő körvonalait vázolják fel a cselekedetei és a narrátor kommentárjai. Az anyai hatások negatív következményeiről egyetlen beszédes narratóri megnyilatkozás szól csupán:

Így önté szívét ki, ha érzésekkel teli tölt, árva Tarnócziné, s leánya, Sára, tudta ugyan, hogy e korholásoknak nincs szigorú értelmök, de lehetetlen volt néha el nem keserednie, s habár a világ ajkait mosolygóknak, kedélyét derültnek találta is, a figyelmesebb vizsgáló a sötétkék szemekben olykor andalgást és bánatot látott ködleni, a jó barátnő pedig az eltitkolt könnycseppekből egy visszamaradt harmatkát törölt le. (11.)

De a napi kötelező imádságok, az anyai káromlások dacára – a tükrök és a könyvek öntudatot erősítő jelenléte nélkül – Sárából egy vitális alkatú nő lesz,²⁰ aki árnyaltan

¹⁹ Sára öngyilkossága természetesen a történetek – a saját és más szereplők tettei által is befolyásolt – tragikus metszéspontján következik be. Ennek egyik legfontosabb momentumáról ír S. Varga Pál – ebben a lapszámban megjelenő – tanulmányában: „Sára öngyilkosságának fő oka: képtelen elviselni azt a tudatot, hogy a szeretett férfit az ő vallomása miatt fogják kivégezni, mégpedig éppen azért, mert elhallgatta a férfi iránti szerelmét.” S. VARGA Pál, *Civilizáció, történet, történelem: A titkolt motivációk szerepe Kemény Zsigmond két regényében* (A rajongók; Özvegy és leánya), *Studia Litteraria*, 2014/3–4, 185. – Ugyanakkor Tarnócziné ösztönösen szinte minden más impulzust képes a tudattalan bosszúvágyának az áramlatába becsatornázni. Sára tettét kiváltó utolsó mondatai így hangzanak: „– S nincs-e még más nagy örömhír? – kérde Sára. [...] – De bizony van, kedves leányom, örömdetesebb újság is. Ahogy Meggyesről jövék, fegyverek által körülvett szekérrel találkoztam. [...] A lator Mikes Jánost vitték. Megátkoztam őt. S tudom, hogy a hóhérbárd alatt csak Tarnócziné átkára, a te anyád átkára fog gondolni.” (372–373.)

²⁰ „Bármely légi termetű volt Sára, meleg, ingerdús vonalai heves vérmérséket gyanítottak, s kevésbé voltak arra kijelölve, hogy a férfikebelben földi vágyakat ne ébresszenek. S ki arcára tekintett – minden bűnös gondolat nélkül is –, inkább szerette volna magáévá tenni őt, mint merengőn imádni. Mínel szűzibb vala a kedves lány egész lénye, annál többször figyelmeztette a mindkét nemű ismerősöket, hogy belőle milyen derék nő fogna válni, s mentől sugárzóbb és dévajabb kedélye volt, annál biztosabban lehetett sejteni, miként az erős érzésekre, s a mély szenvedélyre is rendkívüli mértékben alkalmas.” (49.)

ítéli meg a környezetében levőket,²¹ s az alig 19 éves lány bátran kiáll magáért a Mikes-kastélyban is. Már-már tiszteletlenül utasítja el Mikes Zsigmond atyai közeledését (201–202.), s a rendkívül kínos szituációban öntudatosan válaszol a fejedelem kérdéseire is, még ha válasza az eseményeket végérvényesen a tragikus kibontakozás felé indítja el. Innentől viszont Sárát már alig látjuk: az események elsodorják, s a jóságos, idős férj, Haller Péter, valamint a keresztanya, Naprádiné támogató jelenléte sem elég az életben maradáshoz, az anyai hatalom, a tudattalan bosszúvágy előli kitéréshez.

Az anyai archetípusról írott munkájában Jung hangsúlyozza, hogy az egészségtelen anyai kötődés önmagában nem feltétlenül vezet a lánygyermek pszichéjének torzulásához;²² ám ugyanitt írja azt is, hogy nemcsak a hús-vér, „személyes anya gyakorolja a gyermeki pszichére a [negatív] hatásokat, hanem sokkal inkább az anyára vetített archetípus, amely mitológiai háttérrel ruházza fel az anyát, s ezzel autoritást, sőt numinozitást kölcsönöz neki”²³ A mentálisan zavart anya elől részben ki lehet térni, mint tette volna Sára is, az apai vérvonalnak, vagy éppen a Szécsi Mária udvarában töltött időszaknak köszönhetően. Ám a Tarnóczinéban tomboló archetipikus készletések minden más tettet a saját akarata szolgálatába állítanak, s a lány halálában végül kielégülést nyernek. Sára öngyilkossága természetes sokként éri Tarnóczinét, és egy rövid időre fel is ébred a megszállottság tudattalan cselekvésáramából:

Az anyának hosszasan függött a csillogó ablakokon szeme; [...] Fölmenjen-e a terítőhöz? Hisz neki joga van látni a tetemet, *melynek életet adott... és halált. Ő az anya és a magzatgyilkos, ő keresztelteté és átkozta meg, szoptatta és falta föl gyermekét... a nő Szaturnusz. Ó, Sára!*” (379–380. – kiemelés tőlem.)

Ám az elbeszélt monológban feltáruló tisztánlátás sem fordítja vissza a tény: a mítoszi Médeához hasonlóan Tarnócziné is gyermekén torolta meg feleség-szerepének a sérelmeit.

Az úgynevezett Médea-komplexus valamennyi tünete kimutatható az özvegyben: az anyai ösztönök és józanság felfüggesztődése, komoly mentális problémák, erős hatalomvágy, az örültség határát súroló cselekedetek, s a férjre irányuló bosszúvágy a sérelmek kompenzálására.²⁴ Az ilyen lelki hangoltságba kerülő nők „semilyen valódi áldozatot nem képesek hozni, ehelyett anyai ösztönük gyakran gátlástalan hatalomvágyukkal gyerekeik saját személyiségének és életének elpusztításához vezet. Minél tu-

²¹ Például Naprádinét: „Mulattató és furcsa jelenségnek tartá Juditot, kivel kedvesen lehet időt tölteni, s ki különönségei mellett is szeretetre méltó, csakhogy barátnőnek igen koros, nagynénének igen gyermekies.” (50.)

²² Vö. Carl G. JUNG, *Az anyaarchetípus lélektani aspektusai*, ford. TURÓCZI Attila = JUNG, *Az archetípusok és a kollektív tudattalan*, i. m., 105–106.

²³ Uo., 91.

²⁴ Bővebben lásd Robert TYMINSKI, *The Medea Complex: Myth and Modern Manifestation*, Jung Journal: Culture & Psyche, 2014/1, 28, 36–37.

dattalanabb az ilyen anyában a saját személyisége, annál nagyobb és erőszakosabb a tudattalan hatalomvágya.²⁵ A Médea-komplexus – mint „a gyerekre irányuló gyilkos anyai impulzusok”²⁶ összességének – lélektani jelensége súlyosabb és kevésbé ártalmas változataiban mindmáig egyaránt jelen van egyes családi konstellációkban. Az anyagyermek viszony egy mind a mai napig érvényes modelljét viszi színre tehát Kemény Zsigmond regénye, nagyon árnyalt pszichológiai következetességgel.

S ez az utolsó, általánosító nyomaték remélhetőleg nem pusztán közhelyes formula: a történetek ugyanis komoly etikai, hétköznapi életviteli dilemmákat vetnek fel. Mennyiben ítéltető el Tarnócziné magatartása, s mennyiben tudható be pszichés deformációjának, önreflexiós képessége a torzulásának? Milyen folyamat vezet el ennek a pszichés beállítódásnak a létrejöttéhez, s miért nem függeszthető fel a romboló hatása? Csak közvetett válaszokat kapunk a regényből, melyek alapján Tarnócziné megítélése is árnyalható valamiképpen: férje magatartása, a társadalmi szerepbe kényszerítettség érzése,²⁷ illetve az anyai ösztönök feltételezett hiánya is közrejátszhatott az archetípus felébredésében. Erre utalnak Tarnócziné – lánya halála utáni – megjegyzései, ahol irodalmi előképének, Euripidész Médeájának szellemében nyilatkozik az anyaságról:²⁸

– Ah! most jut eszembe, neked valami kedvetlenséged volt leányod miatt. – Igen mikor szültem. Még rajtunk van a bibliai átok! Te szerencsés vagy, soha sem betegedtél le. [...] – Nekünk fő szerencsétlenségünk, hogy szülünk. Mi hozzuk világra a bűnt. (385, 387.)

A bibliai utalások sem fedik el a megnyilatkozás kétségbeesett, az anyaság természeti és társadalmi szerepével szembeni ösztönös ellenérzést.

A regény egészében viszont szembetűnő az anyai szerep felértékelése, amit Badinter a 19. század egyik meghatározó jelenségének tart.²⁹ A válságos időkben józan cselekvőképességét megőrző, gondoskodó anya, Kornis Ágnes alakja egyértelmű ellenpontját adja Tarnóczinének a regényben. A fejedelmi medvevadászat bizonyos jelenetei is az

²⁵ JUNG, *Az anyaarchetípus, i. m.*, 95.

²⁶ TYMINSKI, *i. m.*, 28.

²⁷ Hasonló érvekkel árnyalja Euripidész Médeájának bűntetteit Christopher Vasilopoulos, aki szerint „a kiemelkedő képességekkel megáldott nő azért lett Rettenes Anya (Terrible Mother), mert nem volt lehetősége, hogy kiteljesítse önmagát, különleges képességeit”. Christopher VASILLOPULOS, *Through a Glass Darkly: Medea as a Reluctant Goddess*, *Jung Journal: Culture & Psyche*, 2014/1, 55. – Vö. Ayala H. GABRIEL, *Living with Medea and Thinking after Freud: Greek Drama, Gender, and Concealments*, *Cultural Anthropology*, 1992/3, 346–373; Robert TYMINSKI, *How Classic Scholars View the Myth* = R. T., *The Psychology of Theft and Loss: Stolen and Fleeced*, New York, Routledge, 2014, 53–63.

²⁸ „Az összes ésszel bíró élőlény közül legrosszabb sorsuk mi, asszonyok vagyunk. [...] Háromszor megállanék inkább a pajzs mögött, mint szüljek egyszer is.” EURIPIDÉSZ, *Médeia*, ford. KERÉNYI Grácia = *Euripidész összes drámái*, Bp., Európa, 1984, 124, 125.

²⁹ BADINTER, *i. m.*, 168–247. – Vö. PUKÁNSZKY Béla, *A gyermek a 19. századi magyar neveléstani kézikönyvekben*, Pécs, Iskolakultúra, 2005, 79–81.

anyai önfeláldozásnak állítanak mintát, melyet felerősít az erdőmester megjegyzése: „a medvék közt sok derék anya van, s némelyiktől példát vehetnének feleségeink.” (142.)³⁰ S ugyanezt nyomatékosítja Rákóczi Mikes Jánoshoz írt levelének egyik kulcsmondata: „még inkább [...] féltém [...] Mikes Zsigmondné nagyasszonyomat, [...] mert természet elleni közönynek és hidegségnek kellene az anyai szívet körülfogni, hogy ily iszonyú csapásra meg ne repedjen.” (267–268.)

Ugyanakkor nem feltétlenül pellengérré állított, negatív példa Tarnócziné alakja a Kemény-regényben: inkább a női szerepek, az anyaság megítélésének az árnyalásaként is olvasható. A „nekünk fő szerencsétlenségünk, hogy szülünk” antropológiai dilemmájával minden nő szembesülni kénytelen, s van, akit habitusa nem tesz alkalmassá az anyaságra.³¹ Az anyai ösztön tehát nem feltétlenül adott: mai, jóval nyitottabb világunkban is érdemes elismételni ezt. Mint ahogy az érme másik oldala is lélektani realitás: az utódot világra hozó anyának eldöntő szerepe van gyermeke sorsalakulásában. Sok aktuális dilemmát megnyit tehát az *Özvegy és leánya* árnyalt pszichológiai reprezentációja, amely ebben a vonatkozásban minden bizonnyal párbeszédképesebb, mint volt a saját korában.

PÉTER BÉNYEI

Archetypical Psychological Representation in The Widow and the Daughter

The essay focuses on the psychological processes staged in Zsigmond Kemény's *The Widow and the Daughter*: on the one hand, the personality changing aspects of the archetypal framework, on the other hand, the psychological representation of the mother-daughter relationship. The events that take place in the novel can be integrated into a more or less seamless psychological narrative. The archetype materialized in one of the protagonists of the novel, Madame Tarnóczi, overlaps with the psychological phenomenon that Shinoda Bolen called the Hera-archetype. The loss of balance in her marriage leads to serious mental problems: Madame Tarnóczi's emotional-mental state of being offended and resentful becomes permanent, and that results in the suspension of her maternal instincts. Her thirst for revenge – due to her archetypical compulsion – is transferred to her daughter, who commits suicide to escape the unbearable psychological pressure. The representation of the deformed mother-daughter relationship seems exemplary in the novel, and in this respect the novel appears more responsive than it used to be in its own age.

³⁰ Hasonló metaforikával érvel Mikes Mihály is – Naprádiné megnyugtatására – a lányrablás után: „Még a hiéna sem tépi saját magzatait szét. A természet nem fordulhat ki sarkaiból, s én a pellengérekem sem láttam oly leányt, kit anyja kajánul maga vonzolván oda, maga csődítette volna a népet gúnykacajra össze, noha ártatlanságáról meg vala győződve.” (82. – kiemelés tőlem)

³¹ Vö. BOLEN, *i. m.*, 9, 18; BADINTER, *i. m.*, 15.